

**ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН —
ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ ХХ ст.
(до 100-річчя від дня народження)**

Масштаби діяча археологічної науки оцінюють не лише за широтою та глибиною проблематики, ним розробленої, а й за розмахом його польової роботи, її географії, що й визначають вищезгадані дослідницькі діапазони. В цьому сенсі доля та наукова діяльність професора Олексія Івановича Тереножкіна, 100-річчя від дня народження якого святкують цього річ Інститут археології НАН України, Відділ археології раннього залізного віку ІА НАН України та й усе широке археологічне коло, — показові й багато в чому повчальні.

Про життєвий шлях та наукову діяльність О.І. Тереножкіна написано немало, принаймні в Україні (Лесков 1967; Мозолевський, Черненко 1978; Алексей Иванович Тереножкин 1982, с. 297—298; Березанская 1987; Мозолевский, Мурзин, Черненко 1987; 60 років Інституту археології... 1994, с. 35—40; Мурзин 1996; 1998; Черняков 1998; Скорий 2005, с. 7—8; Скорый 2005, с. 253—257). Останнім часом невеличкою книгою опубліковано й щоденникові записки самого Олексія Івановича, а також частину епістолярної спадщини, що належить до різних періодів його життя (Из жизни Алексея Тереножкина 2007). Утім у цей ювілейний рік, безумовно, необхідно згадати життєві віхи О.І. Тереножкіна, закономірно сконцентрувавши основну увагу на його дослідницькій роботі.

Олексій Іванович Тереножкін народився 26 листопада 1907 р. у невеличкому заволзькому степовому містечку Ніколаєвськ (пізніше — Пугачов) Саратовської обл. у родині книготорговця, купця другої гільдії Івана Олександровича Тереножкіна. Він мав старшого на 2 роки брата Олександра, у майбутньому відомого вченого-аграрія. Початкову освіту Олексій здобув у церковно-приходській школі, потім у гімназії, яку незабаром було реорганізовано в середню школу (на той час із 9-річним терміном навчання), яку закінчив 1926 р. Олексію Тереножкіну вже з раннього дитинства були притаманні неймовірна цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставлених цілей. Інтерес до давньої історії та археології у нього прокинувся досить рано. Однією з перших книжок, яку він прочитав, була «Боротьба за

вогонь» Дж. Роні (Старшого). За спогадами самого Олексія Івановича, він у 1919—1920 рр. (у віці 12—13 років) виявив на берегах р. Великий Іргіз поселення бронзового віку (зрубної культури). Безумовно, саме тоді зародилася любов до польової археологічної роботи, якій Тереножкін був вірним протягом усього життя й суттєво вдосконалив її методику.

Голод у Поволжі 1921 р., від якого родина Тереножкіних рятувалася до 1923 р. в Україні (в с. Пеньківка та Жмеринці), перервав шкільні заняття та пошуки археологічних пам'яток. Повернувшись до Пугачова, Тереножкін почав активно співпрацювати з Пугачовським краєзнавчим музеєм і проводити активні археологічні розвідки. В результаті він разом із завідувачем музею К.І. Журавльовим у 1928 р. склав детальну карту поселень зрубної культури в Пугачовському повіті.

У 1926 р., після закінчення школи, в житті 19-річного Олексія Тереножкіна відбулася знакова подія, що й визначила його подальшу долю: він познайомився з професором В.В. Гольмстен і взяв участь в археологічній розвідці Вищих курсів при Самарському товаристві краєзнавства, яку проводили на території на схід від м. Самара, по річках Самара та Кінешмо. Восени того року О.І. Тереножкін вступив на археолого-етнологічне відділення згаданого навчального закладу. Так почалося оволодіння професією археолога. У 1927 р. О.І. Тереножкін здійснив розкопки на двох селищах зрубної культури — Успенському та Клопихинському, а також дослідив кілька курганів доби бронзи в групах уздовж правого берега р. Мокра Клопиха.

Після закінчення курсів Тереножкін у 1928 р. перейшов на історико-археологічне відділення етнологічного факультету при Першому Московському державному університеті, закінчив його в 1930 р., таким чином завершивши археологічну освіту. Науковими керівниками О.І. Тереножкіна в студентські роки були професори В.В. Гольмстен та В.О. Городцов. Тоді ж молодий Тереножкін познайомився з Б.М. Граковим.

Я не випадково детально зупинився на біографії Олексія Івановича доуніверситетського періоду. Звичайно, порівняно з наступними двома періодами в його житті та науковій діяльності —

середньоазійським та українським — він менш вагомий і за часом, і за отриманими результатами. Проте забувати про нього не слід, адже формування О.І. Тереножкіна як археолога-дослідника почалося на *російській землі*, і внесок його в розвиток *російської археології* очевидний. До того ж, захоплюючись ще в студентські роки середньоазійською археологією, О. Тереножкін дещо пізніше брав участь у масштабних археологічних розвідках на сході Росії, у Приураллі. 1932 р. він здійснив розвідку по р. Урал, від м. Уральськ до м. Лбищенськ (300 км), 1933 р. під керівництвом Б.М. Гракова обслідував зони гідроелектростанцій, що проектувалися в районах міст Орськ та Магнітогорськ.

Витоки інтересу до середньоазійських старожитностей, яким О.І. Тереножкін присвятив значну частину свого життя й наукової діяльності, сам він пізніше пояснював так: «Проведя детство и юношество в Заволжье, в пограничье между Европой и Азией, в университете обратился к археологии Средней Азии, увлечение которой составило в моей жизни многое...» (Из жизни... 2007, с. 98). Слід зауважити, що на-прикінці 1920-х рр. в археології Середньої Азії було надзвичайно багато білих плям. По суті, невивченими залишалися цілі регіони величезної території, що була скарбницею старожитностей різних епох. На молодого дослідника в ті роки дуже вплинули праці видатного сходознавця В.В. Бартольда (особливо його звіти про наукові подорожі до Киргизії), праці фахівця з середньоазійської архітектури Б.Н. Засипкіна, історико-археологічні дослідження А.Ю. Якубовського, пов'язані з його першими поїздками до Хорезма 1929—1930 рр.

Уже перше безпосереднє знайомство з археологічними пам'ятками Середньої Азії підтвердило правильність зробленого молодим дослідником вибору. Йдеться про участь О. Тереножкіна в розкопках 1927 р. в Узбекистані, на цитаделі м. Пенджикент VI—VIII ст., які очолював А.Ю. Якубовський (у 1948 р. Олексій Іванович знову візьме участь у роботі цієї експедиції і дослідить найцікавіший за архітектурою та настінними розписами храм № 2 в шахристані), а також дві самостійні археологічні розвідки в Киргизії (1929 р. — у долині р. Чу на схід та захід від м. Фрунзе — нині Бішкек; 1930 р. — у долині р. Талас), під час яких йому вдалося виявити невідомі величезні середньовічні городища.

Однак службовий стан дослідника в ті роки був нестабільним, що засвідчує перелік, наведений в одній із автобіографій О.І. Тереножкіна: «15.X. 1929—10.III. 1930 — науковий співробітник археологічного відділу Історичного музею та викладач суспільствознавства в геологорозвідувальному технікумі в Москві; 24.X. 1930—

7.VIII. 1931 — завідувач краєзнавчого музею у м. Алапайвськ Свердловської обл.; 16.VIII. 1931—13.XI. 1931 — науковий співробітник Московського обласного краєзнавчого музею; 1. 1932—XII. 1934 — інструктор відділу кадрів Центральної ради товариства пролетарського туризму та екскурсій у Москві» (Из жизни... 2007, с. 98).

Незважаючи на це, молодий дослідник ретельно готувався до подальших археологічних робіт у Середній Азії. Він згадував, як глибоко опрацю-вував усю доступну йому літературу з середньо-азійської проблематики, що зберігалася в Ленін-ській бібліотеці, копіював карти та схеми із зображеннями поселень та руїн давніх міст, каналів тощо. Вже тоді О. Тереножкін дійшов висновку, що найперспективнішими для археологічних відкриттів є території Правобережжя Амудар'ї: «Можно было ожидать, что на этих землях окажутся памятники не только средневековья, но и более ранней античной поры...» (Из жизни... 2007, с. 16). Його передбачення справдилося буквально через кілька років. З 1934 р. розпочався надзвичайно плідний період археологічних досліджень О.І. Тереножкіна в *Середній Азії*, що тривав до 1948 р. (з перервою на роки війни). Він став учасником та організатором розвідок і розкопок багатьох експедицій на території Казахстану, Таджикистану й особливо Узбекистану. В 1934 р. у складі експедиції М.В. Воеводського, разом із А.А. Потаповим молодий археолог здійснював дослідження в Хорезмі, в районі нижньої течії Амудар'ї. Основним об'єктом вивчення було середньовічне городище Замахшар із фортифікаційними спорудами, що чудово збереглися. Тут було проведено невеличкі розкопки на місцях горнів для випалу розписної полив'яної кераміки. Під час робіт було зібрано фрагменти теракотових та алебастрових статуеток, на які спершу не звернули особливої уваги. Згодом виявилось, що це були знахідки з античного Замахшару, рештки якого збереглися під шаром наносного піску.

У 1937 р. учений секретар Московського відділення ДАІМК С.П. Толстов вирішив створити багаторічну експедицію для досліджень Середньої Азії. О.І. Тереножкін (на той час аспірант ПІМКа) запропонував провести роботи в Хорезмі, причому почати їх на правобережжі Амудар'ї з метою пошуку пам'яток домусульманського часу. Влітку 1937 р. О.І. Тереножкін, який, по суті, був і керівником, і єдиним науковим співробітником Хорезмської експедиції 1937 р., у пустельних районах на схід від м. Тирткуль знайшов низку (понад 30) видатних пам'яток доарабського Хорезма. Серед них особливо виділялися своїми масштабами та збереженістю ранньосередньовічна фортеця Беркут-кала (Орлина фортеця) та

комплекс античних фортець Аяз-калі. Пізніше Олексій Іванович писав: «В оазисе Беркут-кала мне приоткрылась завеса над главной тайной древности, над античным Хорезмом», і далі: «Открытие в 1937 г. памятников домусульманского Хорезма считаю своим важнейшим достижением» (Из жизни... 2007, с. 22—23). Це відкриття стало початком багатолітньої плідної роботи Хорезмської експедиції під керівництвом С.П. Толстова.

На початку 1939 р. О.І. Тереножкін став науковим співробітником Інституту історії та археології Узбекиської академії наук та переїхав із Москви до Ташкента. Об'єктом дисертаційної роботи він обрав сукупність пам'яток VII—VIII ст., що складають комплекс Беркут-кала. Однак протидія з боку керівника Хорезмської експедиції завадила виконати заплановану роботу.

У ситуації, що склалася, О.І. Тереножкін у 1940 р. дещо змінив географію своїх наукових інтересів та переніс археологічні дослідження на околиці Ташкента. Тут його особливо зацікавила потужна фортеця Ак-тепе на каналі Боз-су. Під час її розкопок у 1940—1941 рр. було отримано вагомі результати з історії середньоазійської монументальної архітектури та матеріальної культури домусульманського часу. Проте О.І. Тереножкін не обмежувався вивченням лише цієї пам'ятки. Так, йому вдалося довести помилковість віднесення культур Каунчі II в Ташкентському оазисі та Таллі-Барзу I до ахемідського часу й датувати їх не раніше рубежу нової ери. В середній течії Сирдар'ї він виділив не відому раніше культуру раннього залізного віку — бургулюкську.

Водночас навесні 1940 р. Олексій Іванович здійснював спостереження на будівництві Великого Ташкентського каналу й отримав цінні матеріали від доби бронзи до початку II тис. У світлі цих досліджень постала актуальна тема історико-археологічної періодизації культур Середньої Азії: від доби раннього заліза до раннього середньовіччя, тобто абсолютно не досліджена галузь знань. Саме її й обрав О.І. Тереножкін для своєї дисертації.

Війна перервала археологічні дослідження молодого вченого. Восени 1941 р. О.І. Тереножкін пішов на фронт. У лавах 4-ї гвардійської армії він пройшов славний бойовий шлях від Сталінграда до Відня, був нагороджений орденом Червоної Зірки й медалями «За боевые заслуги», «За оборону Сталінграда», «За взятие Будапешта», «За взятие Вены», «За победу над Германией». Слід зазначити, що перебуваючи на фронті, Олексій Іванович не переривав зв'язку з наукою. За дорученням Військової ради 4-ї гвардійської армії він у співавторстві написав велику книгу «Боевой путь Н-ской гвардейской армии

от Сталинграда до Вены», видану в 1945 р. та роздану бійцям і командирам на згадку.

Після демобілізації О.І. Тереножкін повернувся до Ташкента й поновився на попередній посаді наукового співробітника Інституту історії та археології АН Узбекистану. Основним об'єктом досліджень він обрав городище Афрасіаб — руїни стародавнього Самарканда (за античними авторами, Марканд) — одного з найважливіших центрів середньоазійської цивілізації, зруйнованого полчищами Чингізхана в 1220 р.

У 1946 р. Олексій Іванович переїхав з Ташкента до Самарканда, де створив постійну Археологічну базу при Інституті історії та археології АН Узбекистану. Три роки наполегливих робіт у Афрасіабі (1945—1947) дали змогу науковцю отримати важливі матеріали для історико-археологічної періодизації цієї пам'ятки. Йому вдалося переконливо довести, що Самарканд як велике місто виник на місці городища Афрасіаб ще в ахемідський час — у VI ст. до н. е. Слід зазначити, що археологічне відкриття О.І. Тереножкіна отримало широкий загальний резонанс, і пізніше, в 1970 р., у Самарканді пройшли ювілейні святкування, присвячені 2500-річчю заснування міста.

Підсумки широких та досить результативних робіт О.І. Тереножкіна, виконаних протягом 1940—1941, 1945—1947 рр., було підбито в кандидатській дисертації «Согд і Чач», присвяченій історико-археологічній періодизації культур Середньої Азії і блискуче захищеної 28 квітня 1948 р. у Ленінграді, в Інституті історії матеріальної культури.

Отже, зрозуміло, чому О.І. Тереножкіна справедливо вважають одним із фундаторів сучасної середньоазійської археології.

Навесні 1948 р., майже за місяць до захисту дисертації, а точніше, 17 березня, на розкопках у Самарканді, Олексій Іванович познайомився з молодою жінкою, яка відіграла визначальну роль у його долі. Ця зустріч опосередковано вплинула й на розвиток середньоазійської та української археології. Цією жінкою була Варвара Андріївна Іллінська, на той час аспірантка Інституту археології АН УРСР. Вона стала найбільшим коханням у житті О.І. Тереножкіна, дружиною та вірним соратником у роботі¹. Йй вдалося переконати Олексія Івановича зайнятися українською археологією.

Звісно, зробити це було нелегко. По-перше, після видатних відкриттів у Середній Азії і блискучого захисту кандидатської дисертації перед

¹ В.А. Іллінська (1920—1979) — видатний український археолог, скіфолог, біографія якої заслуговує на окремий розгляд. Див. про неї: Памяти Варвары Андреевны Ильинской, 1981.

Варвара Іллінська та Олексій Тереножкін. Київ, грудень 1948 р.

О.І. Тереножкіним відкривалися заманливі перспективи подальших масштабних досліджень. По-друге, не хотіло втрачати цінного робітника й керівництво Інституту історії та археології Узбекиської академії наук. Нарешті, у самого Олексія Івановича були певні сумніви щодо того, чи варто так різко змінювати наукову проблематику. Україна не була terra incognita для О.І. Тереножкіна. Як відомо, в 1921—1923 рр. ще дитиною він рятувався тут від страшного голоду в Поволжі, пізніше в роки Великої Вітчизняної війни у складі 4-ї гвардійської армії з боями пройшов лісостеповою частиною України. Однак від археологічної проблематики на цій території він стояв осторонь. Лише одного разу, в 1938 р., йому довелося брати участь в експедиції Б.М. Гракова, що здійснювала розкопки курганів, зокрема й скіфських, у Нижньому Подніпров'ї, у районі Нікополя (Кривцова-Гракова 1962, с. 5). Свої сумніви з цього приводу Олексій Іванович досить поетично виклав в одному з листів до В.А. Іллінської: «...мне так хочется работать на Украине, но я не уверен, что гладко привьюсь к вишневой веточке у хаты» (Из жизни... 2007, с. 57). Проте взаєм-не кохання та наполегливість Варвари Андріївни перемогли. Всі перипетії цього невеликого, але напруженого періоду життя Олексія Івановича яскраво відбито в його епістолярній спадщині (Из жизни... 2007, с. 55—69).

У грудні 1948 р. на запрошення академіка П.П. Єфименка, директора Інституту археології АН Української РСР, О.І. Тереножкін переїхав до Києва й був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника у відділ скіфо-античної археології. Так розпочався *український період* життя та наукової діяльності Олексія Івановича. Першого квітня 1949 р. він став завідувачем відділу й працював на цій посаді до 1981 р., тобто 32 роки. В статті, присвяченій 60-річчю відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, я назвав час його керівництва відділом «добою Тереножкіна» в історії

цього підрозділу, що вважаю абсолютно об'єктивним (Скорий 2005, с. 5; Скорый 2005, с. 253). Сферою наукових інтересів Олексія Івановича стають передскіфський та скіфський періоди на півдні європейської частини СРСР. Пізніше Олексій Іванович у своїй останній незавершеній автобіографії писав: «Мне пришлось резко и быстро перестроиться в своей исследовательской работе, как того потребовал переход от среднеазиатской к восточноевропейской тематике» (Из жизни... 2007, с. 102).

Залишається лише дивуватися тому, як стрімко та результативно увійшов О.І. Тереножкін у східноєвропейську проблематику. Сьогодні, через багато років, оцінюючи зроблене Олексієм Івановичем для розвитку української археології, можна абсолютно впевнено стверджувати, що на українських теренах ще більш рельєфно, ніж в Азії, проявилось його вміння не лише масштабно оцінювати те або інше історичне явище, а й безпомилково бачити найактуальніші проблеми археології, чітко визначаючи шляхи їх розв'язання.

Однією з таких «болючих» проблем була хронологія білогрудівської культури доби бронзи, а також її хронологічні позиції відносно старожитностей скіфського часу. Культуру було виділено ще в 1920-х рр., насамперед на матері-алах пам'яток поблизу Умані.

Після проведення розвідок та невеличких розкопок навесні 1949 р. на білогрудівських пам'ятках неподалік Умані Олексій Іванович чітко встановив, що білогрудівська культура належить до кінця бронзового віку.

Гостро постало питання про існування між білогрудівською культурою та старожитностями скіфської доби певних архаїчних пам'яток залізного віку. Такі пам'ятки було виявлено О.І. Тереножкіним навесні 1949 р. та восени 1950 р. під час масштабних розвідок на півдні Черкаської та півночі Кіровоградської обл. Було відкрито групу не відомих раніше городищ, серед яких за масштабами виділялося городище в урочищі Чорний Ліс у верхів'ях р. Інгулець, на півночі Кіровоградської областей. Проведені розкопки показали, що всі відкриті поселення належать до передскіфської доби. Це дало змогу О.І. Тереножкіну виділити особливу культуру початку раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї, що була проміжною ланкою між пізнім бронзовим віком та власне скіфською добою. Ця культура отримала назву чорноліської. Виділення зазначеної культури мало величезне значення для розуміння пізнішого передскіфського періоду не лише в Лісостеповому Правобережжі, а й в Україні взагалі. Вже в той час О.І. Тереножкін дійшов оригінального висновку стосовно того, що скіфська культура сформувалася не на основі зрубної куль-

тури бронзового віку, як вважали деякі фахівці, передусім московські скіфологи, а між ними є певний перехідний період — від бронзи до раннього залізного віку.

У 1958 р. у Москві, в Інституті археології АН СРСР, Олексій Іванович вдало захистив докторську дисертацію «Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье», видану через три роки як ґрунтовну монографію (Тереножкін 1961).

Одним із найважливіших положень цієї роботи був висновок про глибоке місцеве коріння та етнокультурну спадкоємність населення Правобережного лісостепоного регіону, починаючи від тшинецько-комарівської культури доби бронзи до зарубинецької культури включно. Це населення, на думку дослідника, мало співвідноситися з праслов'янами. Згадана монографія й дотепер вважається однією із найбільш глибоких та важливих праць з вивчення передскіфського періоду, хоча з часом з'явилися нові матеріали, що дали змогу уточнити деякі уявлення про той час, зокрема, хронологічні позиції чорноліської культури тощо.

Займаючись питаннями передскіфського часу в українському Лісостепу, О.І. Тереножкін ще з 1950-х рр. паралельно почав працювати над питаннями археології доскіфського періоду в степовій смузі півдня Східної Європи, а також скіфської проблематики.

Учений чудово розумів: від вирішення питання пізнішого передскіфського періоду на Півдні Східної Європи, залежатиме розуміння низки проблем власне скіфської археології.

У той час окрім О.І. Тереножкіна значну увагу вивченню старожитностей пізнішого передскіфського часу приділяли ще два відомі фахівці: московський дослідник Є.І. Крупнов та лєнінградський — О.О. Ієссєн.

Є.І. Крупнов під час розкопок Каменомостського могильника кобанської культури на Північному Кавказі (Кабарда) звернув увагу на групу поховань із речами перехідного періоду — від епохи бронзи до раннього залізного віку, знайшовши аналогії низки виробів у степових пам'ятках півдня Східної Європи. Датуючи ці поховання кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., Є.І. Крупнов пояснював наявність у них речей «східного вигляду» степовим кімерійським впливом (Крупнов 1950, с. 273).

У 1952 р. Олексій Іванович опублікував статтю, де вперше, спираючись на матеріали Каменомостського могильника та фракко-кімерійських старожитностей Карпато-Подунав'я, об'єднав у культурно-хронологічну групу степові поховання кінних воїнів із курганів Чорногорівського, Камишевахського та Малої Цимбалки. Він датував їх пізнішим передскіфським часом

О.І. Тереножкін у робочому кабінеті. 1970-ті роки

(не пізніше кінця IX—VIII ст. до н. е.), щоправда, утримавшись від етноісторичного трактування цих пам'яток (Тереножкін 1952).

Як відомо, ще рельєфніше комплекс речей степового (передскіфського) часу було окреслено в працях О.О. Ієссєна 1953—1954 рр., який виділив за матеріалами Степового Передкавказзя новочеркаську групу археологічних пам'яток VIII — початку VII ст. до н. е. (назва від скарбу бронзових речей, випадково знайденого на околиці Новочеркаська Ростовської обл. у 1939 р.). При цьому дослідник вважав, що старожитності подібного типу могли належати і кімерійцям, і найдавнішим скіфам, матеріальні культури яких, на його думку, були досить близькими (Ієссєн 1953, с. 108—109; 1954, с. 119—126).

Утім основна заслуга в розробці періодизації, хронології та культурно-етнічному трактуванні пізніших передскіфських пам'яток степового півдня Східної Європи, безумовно, належить О.І. Тереножкіну. Детально та ретельно дослідивши всі відомі джерела, він у низці ґрунтовних статей і підсумковій праці з цієї проблематики — монографії «Киммерійць» (Київ, 1976) — показав, що пізнішу передскіфську культуру, що склалася на базі культур доби бронзи (насамперед зрубної), можна поділити на два послідовні хронологічні етапи (або групи): чорногорівський (900—750 рр. до н. е.) та новочеркаський (750—650 рр. до н. е.). При цьому вчений зробив два важливі висновки:

- пізніша передскіфська культура належить історичним кімерійцям;
- культура чорногорівсько-новочеркаського типу не трансформувалася в скіфську культуру, а була змінена нею механічно.

Це відкриття не лише внесло корективи у розуміння передскіфського періоду, а й виявило нові перспективи для скіфознавства. О.І. Тереножкін добре розумів значення зробленого ним

О.І. Тереножкін з бойовими нагородами.
Початок 1970-х років

у вивченні передскіфського періоду: «Книгу «Киммерийцы» считаю главным итогом своей научно-исследовательской деятельности за прошедшие 30 лет: в ней найдены подступы к правильному освещению культуры киммерийцев в нашей стране, она завершила поиск этих начал, о чем мечтали многие наши предшественники» (Из жизни... 2007, с. 105).

Монографія «Киммерийцы» викликала широкий позитивний резонанс у колі вітчизняних і закордонних фахівців, які займалися проблемами раннього залізного віку. Разом із тим слід зауважити, що не всі положення О.І. Тереножкіна були сприйняті вже в той час однозначно. Так, О.М. Лесков у цілому приймав трактування та хронологію чорногорівської і новочеркаської груп, але відносив першу з них (середина VIII — початок VII ст. до н. е.) до пізніших кімерійців, а новочеркаську (кінець VIII — початок останньої чверті VII ст. до н. е.) — до найдавніших скіфів (Лесков 1981, с. 98—1981). Пізніше з'явилися інші погляди, наприклад, щодо можливості співвіднесення з кімерійцями лише однієї з двох груп пізніших передскіфських пам'яток, зокрема, новочеркаської та ін. Проте навіть через 30 років, незважаючи на збільшення джерельної бази, можна з упевненістю стверджувати, що в цілому розробки О.І. Тереножкіна з кімерійської проблематики, зокрема монографія «Киммерийцы», не застаріли. Багато спеціалістів з археології раннього залізного віку, як і раніше, працюють у системі координат, чітко визначених у передскіфській проблематиці О.І. Тереножкіним.

Уже перші успіхи у вивченні передскіфського періоду в лісостеповій та степовій частинах України створили хорошу основу для пізнання

скіфської культури та Скіфії — теми, що посідала провідне місце в науково-дослідницькій роботі О.І. Тереножкіна протягом усього життя. При цьому слід зазначити, що скіфську тему вчений, по суті, розробляв, паралельно вивчаючи передскіфський період у таких основних напрямках: формування скіфського етносу та походження скіфської культури; виникнення та характер скіфської державності; питання етногеографії Скіфії. Кожне з цих кардинальних питань він тривалий час висвітлював у численних працях, створених самостійно або у співавторстві з В.А. Іл-лінською, серед яких слід особливо виділити низку блискучих ґрунтовних статей: «Об общест-венном строе скифов» (1966), «Скифская культура» (1971), «Класи і класові відношення у Скіфії» (1975) та ін. Квінтесенцією цих розробок містять ґрунтовні розділи, написані разом із В.А. Іл-лінською для «Археології Української РСР» (1971), «Археологии Украинской ССР» (1986), та фундаментальна монографія «Скифия VII—III вв. до н. э.» (1983).

Уже з кінця 1960-х рр. у працях О.І. Тереножкіна, на протипагу домінуючій у той час концепції про скіфський етнос та культуру, що склалися в Північному Причорномор'ї на основі населення пізньозрубної культури, територію Скіфії, обмежену виключно степовою частиною Північного Причорномор'я та Лісостепу, заселену землеробсько-скотарськими племенами зі скіфоїдною культурою, було запропоновано іншу ґрунтовну концепцію. Згідно з нею, скіфи-іранці, які принесли свою кочівницьку культуру з глибин Азії, завоювали давнє автохтонне населення Північного Причорномор'я, асимілювали його та поширили свою культуру (елементи місцевої культури було перекрито новою яскравою культурою). О.І. Тереножкін зазначав, що в Степу та Лісостепу існували не дві культури (як вважали представники московської школи скіфознавства), а єдина скіфська, що належала племенам, які різнилися за етносом та господарським укладом. У степовій частині Північного Причорномор'я мешкали скіфи-іранці, які займалися кочовим скотарством. Услід за В.А. Іллінською дослідник вважав скіфами й більшу частину населення Лівобережного Лісостепу, основним заняттям яких було землеробство. На Правобережжі Середнього Подніпров'я та у басейні р. Ворскла на лівому березі О.І. Тереножкін розміщував землеробсько-скотарське населення нескіфського етносу — вірогідних праслов'ян (скіфи-орачі Геродота?). Вся територія Степу та Лісостепу входила до складу єдиного політичного об'єднання — Скіфії. Слід зауважити, що ці погляди О.І. Тереножкіна відстоював до кінця свого життя, намагаючись постійно підкріплювати їх новими аргументами.

Звісно, широта узагальнень, належна аргументація тих або інших положень потребували

конкретних археологічних матеріалів із пам'яток скіфської культури в різних регіонах Північного Причорномор'я. Олексій Іванович здійснив результативні розкопки старожитностей скіфської доби переважно як новатор з погляду і масштабів пам'яток, що вивчалися, і методики, що застосовувалася.

Перелік розкопаних дослідником пам'яток скіфської доби досить значний, однак зупинимося на найбільш яскравих із них. У Лісостепу до таких, безумовно, належить 9-метровий (при діаметрі 60—70 м) курган, досліджений у 1950 р. біля с. Глеваха на Київщині (Тереножкін 1954), який містив під насипом велику поховальну камеру. Без досвіду розкопок О.І. Тереножкіна цієї видатної поховальної пам'ятки, ймовірно, скіфського вождя архайчного часу, подальші дослідження великих лісостепових курганів навряд чи були б вдалими. Ще більше це стосується дослідження в 1954 р. «царського» скіфського кургану поблизу м. Мелітополь (Тереножкін, 1955). По суті, це були перші розкопки пам'ятки по-дібного класу після відомих відкриттів М.І. Веселовського². Звичайно, досвід, отриманий у процесі цих досліджень, важко переоцінити. Саме під час розкопок Мелітопольського кургану Олексій Іванович не лише з'ясував складну валькову структуру насипу (по суті, не насипу, а архітектурної конструкції), а й уперше вдало застосував методику дослідження глибоких підземних поховальних споруд із використанням спеціальних матеріалів для їх кріплення і залученням кваліфікованих гірників. Згодом цей досвід було закріплено під час дослідження кургану скіфської знаті Гайманова Могила (1969—1970), розкопками якого керував В.І. Бідзіля (Олексій Іванович був консультантом цих робіт), і цілої низки видатних курганів скіфської аристократії.

З ім'ям О.І. Тереножкіна пов'язано початок масових розкопок скіфських курганів, переважно IV—III ст. до н. е., в районах великих новобудов на півдні України, починаючи з середини 1960-х рр. Саме тоді широко почали застосовувати методику визначення скіфських курганів за допомогою ручного буріння. Ось що писав з цього приводу сам Олексій Іванович: «Первые попытки бурения курганов были предприняты при раскопках около Борисполя на левом берегу Днепра к востоку от Киева, когда было прочно установлено, что они очень эффективны: из массы окружающих древнеямных и других курганов стало возможным безошибочно находить скифские» (Из жизни... 2007, с. 105).

Було б несправедливо не згадати і про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення степових культур

доби бронзи. Досить указати на його розкопки кургану Сторожева Могила, де вперше було виявлено рештки візка давньоямної культури. Близкучі результати отримано експедицією під його керівництвом під час вивчення курганів ямної, катакомбної, зрубної культур на р. Молочна (1951—1952), де загалом було досліджено понад 500 поховань. При цьому дослідник часто вносив серйозні поправки в атрибуцію та хронологію деяких категорій пам'яток. Наприклад, О.І. Тереножкіну вдалося довести, що кам'яні антропоморфні статуї, які раніше пов'язували з кімерійцями, насправді належали ямній культурі.

Слід також зауважити, що саме в результаті розкопок на р. Молочна було досліджено великі сарматські могильники, що склали ґрунтовну джерельну базу для розробки сарматської проблеми в Україні.

Проте, мабуть, одним із найважливіших наукових досягнень О.І. Тереножкіна в Україні, крім відкриття нових культур і дослідження яскравих археологічних пам'яток, було створення та виховання київської школи спеціалістів у галузі археології раннього залізного віку, до якої увійшли його однодумці та учні.

З часу смерті О.І. Тереножкіна (19 травня 1981 р.) минуло понад чверть століття. У відділі археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України й нині плідно працюють учні Олексія Івановича та їх учні, які вже стали докторами наук. При цьому проблематика, що розроблюють спеціалісти відділу, переважно лежить у межах тих наукових орієнтирів, які об'єктивно та прозорливо намітив О.І. Тереножкін.

Праці О.І. Тереножкіна в галузі української археології ще за життя дослідника отримали широкий науковий резонанс та офіційне визнання. На початку 1970-х рр. він став професором, у 1977 р. рішенням Верховної ради УРСР йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки України, а в складі колективу авторів тритомної «Археології Української РСР» (разом із В.А. Іллінською) Олексій Іванович був удостоєний високого звання лауреата Державної премії України за написання та редагування основної частини другого тому цього видання.

Однак завершити ювілейну статтю хочеться не цим строгим переліком офіційних заслуг професора О.І. Тереножкіна, а рядками з вірша відомого археолога та поета Б.М. Мозолевського, одного з учнів Олексія Івановича, у яких визначено масштабність цього **видатного археолога**:

*Світ, зачитаний як читанку,
Я відкрив — і занімів:
Так, як ти, його, Учителю,
Ще ніхто читав не вів.*

² Пізніше матеріали Мелітопольського кургану було підготовлено та видано учнем О.І. Тереножкіна — Б.М. Мозолевським (Тереножкін, Мозолевский 1988).

- Алексей Иванович Тереножкин* // СА. — 1982. — № 3. — С. 297—298.
- Археологія Української РСР*. — К., 1971. — Т. 2.
- Археология Украинской ССР*. — К., 1986. — Т. 2.
- Брезанская С.С. А.И. Тереножкин* — исследователь бронзового века на Украине // *Киммерийцы и скифы*. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 5—7.
- Иессен А.А.* К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА. — 1953. — **18**. — С. 49—110.
- Иессен А.А.* Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — М., 1954. — С. 112—131.
- Из жизни* Алексея Тереножкина. — К., 2007.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Кривцова-Гракова О.А.* Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — № 115. — С. 5—55.
- Крупнов Е.В.* Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // Ученые записки Кабардинского НИИ. — Нальчик, 1950. — Т. 5. — С. 195—275.
- Лесков А.М.* К 60-летию А.И. Тереножкина // СА. — 1967. — № 4. — С. 190—193.
- Лесков А.М.* Курганы: находки, проблемы. — Л., 1981.
- Мозолевський Б.М., Черненко Є.В.* Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 112—113.
- Мурзін В.Ю. О.І.* Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 4—9.
- Мурзін В.Ю.* Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. — К., 1998. — С. 5—8.
- Памяти* Варвары Андреевны Ильинской // СА. — 1981. — № 2. — С. 317.
- Скорий С.А.* Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 3—15.
- Скорый С.А.* 60 лет отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Археологические вести. — 2005. — № 12. — С. 251—261.
- Тереножкин А.И.* Памятники предскифского периода на Украине // КСИИМК. — 1952. — Вып. 47. — С. 3—14.
- Тереножкін О.І.* Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954. — **9**. — С. 80—97.
- Тереножкин А.И.* Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 23—34.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И.* Об общественном строе у скифов // СА. — 1966. — № 2. — С. 33—49.
- Тереножкин А.И.* Скифская культура // ПСА. — 1971. — С. 15—24.
- Тереножкін О.І.* Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 3—13.
- Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. — К., 1988.
- 60 років* Інституту археології НАН України. — К., 1994.
- Черняков І.Т.* Тереножкін на перехресті проблем кімерійської археології // Музейні читання. — К., 1998. — С. 9—13.